Героїчний акорд

Інформаційні матеріали
Українського інституту національної пам'яті
до 100-річчя Другого Зимового походу
і завершення збройної боротьби Армії УНР за українську державність

Вступ
Найголовніші зауваги
Історична довідка
Революційний хронологічний контекст
Україна під більшовицькою окупацією
Армія УНР у 1919–1921 роках
Керівництво та координація походу
Плани
Вирушили!
Під Базаром
Після Базару
Пам'ять про Базар
Додаток 1. Схема поділу території України на 5 повстанських груп і 22 повстанських райони
Додаток 2. Наказ Симона Петлюри та Юрка Тютюнника до повстанських військ УНР
Додаток 3. Схема Другого Зимового походу
Додаток 4. Тематичні посилання
Додаток 5. Презентація "Героїчний акорд"

Вступ

У листопаді цього року виповнюється 100 років Другого Зимового походу Армії Української Народної Республіки – останньої спроби збройним шляхом повернути втрачену державність. Водночас Україна вшановуватиме вояків Армії УНР, розстріляних біля містечка Базар.

Планом заходів із відзначення її 100-річчя та вшанування пам'яті учасників, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України № 777-р від 26 жовтня 2016 року, передбачено проведення урочистих державних заходів із нагоди 100-річчя Другого Зимового походу Армії УНР та 100-річчя розстрілу вояків Армії УНР біля містечка Базар Житомирської області, організацію тематичних інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких просвітницьких акцій для підвищення інтересу до історії України і виховання патріотизму у громадян України, передусім учнівської та студентської молоді, військовослужбовців Збройних Сил. Інформаційні матеріали і тематична презентація призначені для підготовки та проведення цих заходів.

Найголовніші зауваги

Другий Зимовий похід Армії УНР/Листопадовий рейд – партизансько-

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

підняти збройне повстання проти більшовицької влади та відновити українську державність.

Українська повстанча армія – так називалася Волинська група військ (загалом у рейд вирушило три групи: Волинська, Подільська, Бессарабська) під командуванням генерал-хорунжого Юрка Тютюнника.

Під час рейду більшовики захопили в полон частину Волинської групи та розстріляли під Базаром 361 її вояка. Ця страта стала першою масовою позасудовою розправою радянських каральних органів над українцями в часи революції.

Подільська група після трагедії під Базаром продовжила рейд до радянсько-польського кордону і перетнула його 6 грудня. Так закінчився похід, який став заключним акордом Української революції 1917–1921 років.

Другий Зимовий похід став героїчною сторінкою історії українського державотворення. Він не приніс очікуваних результатів – підняти загальноукраїнське збройне повстання не вдалося. Але відвага і самопожертва учасників рейду є взірцем виконання обов'язку перед народом і державою.

Другий Зимовий похід не виконав свого завдання через низку внутрішніх і зовнішніх чинників. Несприятливими були зовнішньополітичні обставини, зокрема, невиконання Польщею обіцянки надати широку підтримку повстанському центрові. Польська допомога в зброї та фінансах виявилася недостатньою. Передусім через те, що її руки були зв'язані Ризьким мирним договором і внутрішньою політичною ситуацією в самій Польщі.

Також істотно вплинули внутрішні чинники – через запровадження непу й оголошення амністії більшовиками селяни відійшли від масового повстанського руху, приток добровольців до партизанських лав під час Другого Зимового походу був дуже слабким. Тоді як Червона армія мала суттєву перевагу в живій силі та кількості озброєння.

Через недостатню протидію більшовицьким агентурно-оперативним спецзаходам і порушення правил конспірації з боку повстанців чекісти змогли проникнути в центри координації і таким чином викрити плани ППШ, ліквідувати ЦУПКОМ і десятки інших організацій.

Похід вважається заключним акордом Української революції 1917–1921 років – останньою звитяжною спробою відвоювати самостійність України зі зброєю в руках. Подальші покоління борців за незалежність у XX столітті він надихав на організацію підпільної боротьби проти окупантів, засвідчив тривалість національних змагань за незалежність.

Українська повстанча армія дала назву Волинській повстанській армії, а також Українській повстанській армії – військово-політичній формації українського визвольного руху часів Другої світової війни, яка боролася за відновлення Української держави з двома тоталітарними режимами.

Для збереження пам'яті про легендарного українського полководця в сучасних Збройних Силах України 2021 року 38-му зенітному ракетному полку присвоєно ім'я генерал-хорунжого Юрія Тютюнника.

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Революційний хронологічний контекст

1917

17 березня – утворення Української Центральної Ради, початок Української революції 1917–1921 років

1 травня – формування Першого українського полку імені Богдана Хмельницького; початок творення українських збройних сил

20 листопада – проголошення Української Народної Республіки

17 грудня – початок російської агресії проти УНР

1918

22 січня – проголошення незалежності УНР

Січень-квітень – перша більшовицька окупація України

29 квітня – проголошення Української Держави (Гетьманату Павла Скоропадського); створення Українського військово-морського флоту

13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки

14 грудня – перемога антигетьманського повстання і відновлення Української Народної Республіки

1919

Січень – захоплення більшовиками Лівобережної України

22 січня – проголошення Акта злуки між УНР і ЗУНР

5 лютого – захоплення Києва більшовицькими військами

Квітень – розгортання українського антибільшовицького повстанського руху

Травень-червень – окупація східної і південної України армією генерала Антона Денікіна

Липень – початок походу українських армій на Київ–Одесу

Жовтень – окупація армією Денікіна Правобережної України

Листопад – третій наступ більшовиків на Україну; витіснення армії Денікіна з України

6 грудня – початок Першого Зимового походу

1920

21, 24 квітня – підписання Варшавського мирного договору між УНР і Польщею, політичної і військової конвенції, за якими УНР визнано незалежною державою

25 квітня – перехід Збруча і початок наступу на Київ об'єднаних польсько-українських збройних сил

6 травня – вступ до Києва польсько-українських військ, звільнення міста від більшовиків; завершення Першого Зимового походу

Червень-серпень – зайняття Києва та захоплення майже всієї території України більшовицькими військами

29-31 серпня – героїчна оборона Замостя, де відзначилися вояки VI січової стрілецької дивізії під командуванням Марка Безручка

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Листопад – відступ Армії УНР за Збруч; остаточна окупація більшовиками усієї території центральної та східної України. Армія УНР інтернована

1921

9 січня – створення Ради Республіки Державного центру УНР на еміграції

Кінець лютого – створення Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР

18 березня – підписання Ризького мирного договору між РРФСР і УСРР з одного боку, і Польською Республікою з іншого, яким встановлено радянсько-польський кордон. Українські землі розділили Польща і більшовицька Росія

25 жовтня – початок Другого Зимового походу Армії УНР

21 листопада – розстріл більшовиками під Базаром 361 українського вояка

6 грудня – повернення Подільської групи Української повстанчої армії до Польщі

Історична довідка

Україна під більшовицькою окупацією

У листопаді 1920 року майже на всій території України панували більшовики. Щоб прикрити окупаційну суть режиму, вони утворили квазідержаву – Українську Соціалістичну Радянську Республіку, керовану з Москви через Раднарком, ЦВК РСФРР та РКП(б). Ці ж органи впроваджували на завойованих українських землях політику воєнного комунізму.

Воєнний комунізм – система надзвичайних політичних, економічних, соціальних та ідеологічних заходів російських більшовиків для так званого комуністичного будівництва, тобто утримання влади і забезпечення промислових міст, Червоної армії і репресивного апарату, продовольством та іншими необхідними ресурсами. В економіці політика воєнного комунізму передбачала продрозкладку як спосіб державних заготівель сільськогосподарських продуктів, заміну вільної торгівлі централізованим розподілом, примусове вилучення продуктів у селян, ліквідацію обігу грошей, одержавлення власності через націоналізацію підприємств і цілих галузей. Щоб змусити людей працювати, більшовики ввели загальну трудову повинність, примусову працю “буржуазних елементів”. Політичне життя характеризувалося переслідуванням опозиційних партій і зміцненням однопартійності РКП(б), перетворенням рад із представницьких структур на органи диктатури пролетаріату; заміну рад ревкомами, комбідами, руками яких здійснювалась продрозкладка.

В Україні цей злочинний експеримент комуністи розгорнули на початку 1919 року. Радянська влада прибрала до рук усі важелі керування основними галузями, встановила монополію на торгівлю найважливішими товарами (цукром, сіллю, вугіллям, металом). У 1920 році націоналізувала практично всі підприємства України.

Чи змінилося життя українців за такої політики?

Безперечно. Населення, яке і без того зазнало чимало лиха, потерпало від безчинств окупантів-більшовиків. Від селян влада вимагала здавати зерно та

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Ринкову торгівлю цими товарами заборонили (продукти і товари споживання видавали по картках). Так була запроваджена продрозкладка – фактично конфіскація продовольства в селян. Для його вилучення створювали спеціальні продзагони (нерідко з військових). Крім того, на селі розгорнули колективізацію. Поміщицькі господарства перетворили на радгоспи і комуни, а самих поміщиків не лише позбавили землі та реманенту, а й виселяли з маєтків.

Впровадження політики воєнного комунізму призвело до господарської розрухи, голоду та розорення селянства. У відповідь на це піднялася хвиля повстань.

У лютому 1920 року Всеукрревком і ревкоми на місцях ліквідували. Владні повноваження перейшли до рад. Того ж року в Україні утвердилася політична диктатура КП(б)У. До продзагонів мобілізували 15 тисяч робітників. Приватну торгівлю остаточно згорнули.

Становлення комуністичного тоталітарного режиму супроводжувалося репресіями. Ще в 1917 році більшовики взяли курс на “червоний терор”, який з осені 1918-го за відповідним декретом набув статусу офіційної політики. Документ легітимізував насильство як спосіб досягнення й утримання влади.

У грудні 1918 року комуністи створили спеціальний орган терору й утвердження більшовицької диктатури в Україні – Всеукраїнську надзвичайну комісію (російською – ВУЧК). Для ізоляції “ворогів радянської влади” Лєнін та його соратники використовували концентраційні табори. У квітні 1919 року табірну систему узаконили. Організували також народні суди, революційні трибунали, робітничо-селянську міліцію. Всі “класові вороги” підлягали фізичному знищенню. “Червоний терор” супроводжувався тортурами, військовою блокадою, захопленням заручників, круговою порукою та масовими стратами.

За таких обставин боротьба українців проти окупантів у 1920–1921 роках посилилася. Повстанські загони діяли в усіх регіонах України. У кожному повіті існували таємні підпільні організації, які, з одного боку, підтримували між собою зв’язок, а з іншого – діяли локально. За більшовицькими да-ними, у 1921 році на українській території діяло орієнтовно 40 тисяч повстан-ців, об’єднаних у 464 пар-тизанські загони. Соціальною основою руху було селянство, а його організаційним ядром – інтелігенція.

Армія УНР у 1919-1921 роках

Перший Зимовий похід, що тривав від 6 грудня 1919 до 6 травня 1920 року, врятував Армію УНР від загибелі. За 5 місяців походу наша армія здійснила понад 50 успішних боїв.

У жовтні 1920 року Польща відмовилась від військово-політичного союзу з УНР та уклала сепаратне перемир’я з більшовицькою Росією. На початок листопада Армія УНР контролювала територію від Могилева-Подільського до Літина (120 кілометрів). Аби відкинути противника за Південний Буг, на 11 листопада було заплановано загальний наступ по всьому фронту. Однак ці плани зірвав стрімкий наступ червоних. Після виснажливих боїв 21 листопада Армія УНР втратила контроль над територією та відступила на західний берег Збруча, який вважався тоді польським кордоном. У Польщі 15 тисяч

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

тисячі спіткала така сама доля в Румунії. Водночас частина Армії УНР залишилася на території України та гуртувалася в загони, що ставали ядром більших партизанських з'єднань.

Керівництво та координація походу

1921 року підготовкою українського антибільшовицького повстання займалися три координаційні центри – Партизансько-повстанський штаб (ППШ), Центральний український повстанський комітет (ЦУПКОМ) і Штаб Південної групи.

Формування **Партизансько-повстанського штабу** розпочато 21 січня 1921 року в Тарнові (Польща) при Головній команді військ УНР з ініціативи Головного отамана військ УНР Симона Петлюри. Штаб під орудою генерал-хорунжого Юрка Тютюнника формував підпільну мережу, проводив розвідку та контррозвідку в Україні, передавав агітаційну літературу, гроші, інструкції та директиви. У подальшому він мав скоординувати дії повстанців (за кордоном і в Україні через ЦУПКОМ), підготувати партизансько-повстанську операцію Армії УНР, яка, передбачалося, стане сигналом до загального повстання.

Діяльність ППШ підтримувалася Генеральним штабом Війська польського, а саме – його другим відділом (так званою "Двуйкою"), відповідальним за військову розвідку. Цей відділ сприяв перекиданню через кордон окремих агентів і невеликих груп з інтернованих, забезпечував їх документами, грошима, зброєю та агітаційною літературою, облаштовував мережу розвідувальних пунктів і підпунктів на польсько-радянському кордоні, зокрема у Тернополі, Кременці, Копиченцях, Рівному, Сарнах.

Центральний український повстанський комітет створили 18 березня 1921 року в Києві представники української інтелігенції. Очолив його Іван Чепілко. ЦУПКОМ мав координувати всіх повстанські загони на українських теренах, а при вдалому розгортанні походу – перебрати функції тимчасового уряду. Комітет намагався узгоджувати діяльність із ППШ. Власними силами він розгорнув певну агітаційну та розвідувальну роботу. Після того, як вдалося налагодити зв'язки з регіональними повстанськими організаціями Катеринославщини, Одеси та Холодного Яру, ЦУПКОМ за дорученням ППШ розпочав координацію всеукраїнського повстанського руху.

Штаб Південної групи (очолив генерал-хорунжий Андрій Гулий-Гуленко) створено в червні 1921 року на території Румунії, за сприяння тамтешньої влади.

Плани

Підготовка походу відбувалася під особистим контролем Головного отамана Симона Петлюри – він залишався очільником усіх військових формувань Армії УНР. Саме йому звітував Партизансько-повстанський штаб. План походу розробляв начальник оперативного відділу ППШ полковник Юрій Отмарштейн (військовий діяч шведського походження, в українській армії з 1918-го, за Української Держави командир кінного полку, начальник штабу групи військ, перейшов на бік Директорії УНР, у 1919–1920-х – начальник оперативного відділу штабу корпусу Січових стрільців, воєнний аташе в Румунії, голова Українського військового товариства в таборах інтернованих;

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

обставин під час відвідання польського табору для українських військовополонених у Щипйорно).

План Отмарштейна передбачав вторгнення у травні на підрадянську Україну з Польщі та Румунії Армії УНР і долучення до неї “тисяч, сотень тисяч повстанських фронтів”, що діяли на той час в Україні, щоб разом вони вигнали більшовиків.

Аби позбутися локальності партизанських загонів, ППШ намагався підпорядкувати собі як єдиному центрові діяльність отаманів.

Навесні 1921 року територію України було поділено на 5 повстан-ських груп і 22 повстанських райони. У кожну групу відрядили старшин Армії з організаційними завданнями щодо підготовки збройного виступу.

Спочатку похід планували на весну. Однак через незавершеність підготовки і зміну геополітичної ситуації в зв’язку з підписанням Ризького мирного договору його перенесли на кінець серпня. Повстанці були переконані, що найкращий момент для наступу – кінець літа, після жнив. Адже саме тоді мала б відбутися реквізиція більшовиками врожаю, яка, своєю чергою, спровокувала б нову хвилю селянських виступів і за підтримки військових переросла б у загальнонаціональне повстання. Петлюра наказав Тютюннику закінчити всі приготування до кінця літа. На початку літа для кращої агентурної комунікації Партизансько-повстанчий штаб переїхав з Тарнова до Львова. Він розмістився у Підзамчі.

Тим часом, поки похід відкладався, радянська влада використала цей час “з користю” для себе – посилила боротьбу із повстанцями. ВУЧК та Червона армія мали досить точну інформацію щодо підготовки повстання. Тож улітку 1921 року ВУЧК ліквідувала чимало повстанських організацій, які були готові підтримати майбутнє повстання. Мережа антибільшовицького підпілля (включно з ЦУПКОМом) була знищена. Крім того, непом радянська влада зняла напругу серед українських селян. Так більшовики позбавили повстання соціальної підтримки з боку партизанських загонів та збіднілого невдоволеного селянства. Потенціал повстанського руху суттєво знизився.

То що із походом у серпні? На початку цього місяця Юрко Тютюнник розробив і узгодив із польським Генштабом детальний план. За задумом, повстання мало розпочатися в Україні, і це мало б стати сигналом для Армії УНР до перетину кордону та підмоги повстанським силам. Однак через невдачі підпільної мережі повстання не розпочалося.

У польському Генштабі з огляду на власні інтереси та ситуацію в Україні радили українцям не виступати восени 1921-го. Але представник Головного отамана та Юрко Тютюнник наполягали. У другій половині жовтня з таборів у Александрові-Куявському, Каліші, Вадовицях перевезли до кордону 1200 інтернованих вояків. До них приєдналася бригада добровольців із колишньої 6-ї дивізії Армії УНР під командою Романа Сушка і штаб Тютюнника. Почалася організація походу і майбутньої Української повстанчої армії у складі 3-х груп: Південна (Бессарабська), яка формувалася в Румунії (командир – генерал-хорунжий Андрій Гулий-Гуленко); Подільська (командир – підполковник Михайло Палій-Сидорянський, пізніше – полковник Сергій Чорний); Волинська

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Тютюнника. Назви цим групами дали за місцевостями, звідки вони мали прориватися в Україну.

Наказ Петлюри та Тютюнника до повстанських військ УНР із закликом "Передавайте з рук до рук, з хати в хату, з села в село". 12 березня 1921 року

Вирушили!

24 жовтня 1921 року Головний отаман Армії УНР Симон Петлюра видав наказ про початок походу й антибіль-шовицького повстання. За день до того він призначив Юрка Тютюнника командувачем Української повстанчої армії.

Тютюнник був налаштований рішуче. Він мав стійке переконання, що похід підніме масове повстання по всій Україні. Однак в умовах нестачі зброї, і навіть одягу та взуття, не всі вояки і старшини поділяли оптимізм Тютюнника. Тож від участі у поході відмовилися декілька сотень осіб.

Першою у похід вирушила **Подільська група.** Головна її частина перетнула польсько-радянський кордон у ніч з 25 на 26 жовтня 1921 року. Завданням цієї групи було про-йти між червоноармійськими підрозділами у районі Бар – Хмільник – Вінниця – Житомир і відвернути ува-гу більшовиків від головних повстанських сил – Волинської групи. Планувалося, що обидві ці групи з'єднаються в районі Малин – Чоповичі – Радомишль.

Подолавши з боями (в одному з них у перших числах листопада поранили Палія-Сидорянського і командиром загону став Сергій Чорний) території сучасних Хмельницької, Вінницької та Житомирської областей, бійці Подільської групи 6 листопада вийшли у визначений наказом район для з'єднання з Волинською групою. Звідти вони здійснили розвідку і 9 листопада дізналися про відступ бійців Тютюнника з Коростеня. Вирішили наздоганяти, але 18 листопада довідалися про поразку Волинської групи під Малими Миньками. Тому Подільська вирушила назад до Польщі. Під час усього рейду група захоплювала в полон червоноармійців, знищувала прикордонну варту, полки і сотні червоноармійців, мала низку переможних боїв. Їм на підмогу приставали загони отаманів Струка, Орлика, Антончика.

За планом Тютюнника, першою у похід мала вирушити саме **Південна** (Бессарабська група). Вона повинна була відволікти увагу більшовицьких військ, допомігши цим Волинській групі підняти селян на загальноукраїнське повстання. Однак через низку причин (погана конспірація, низький фаховий рівень багатьох керівників повстанських районів тощо) цього не сталося. Командування Південної групи не змогло вчасно розпочати бойові дії та активний наступ. Відділи цієї групи, перетнувши румунсько-радянський кордон і підійшовши до Тирасполя, відступили до Румунії. Група не виконала поставленого завдання та не провела антибільшовицькі операції.

Головні надії у Другому Зимовому поході покладалися на **Волинську групу**. Вона мала стати основною ударною силою. 4 листопада вояки перейшли польсько-радянський кордон. Передусім планувалося взяти Коростень. На певний час вдалося захопити міський залізничний вокзал і склад зі зброєю. Крім того, випустили 470 по-літичних в'язнів, розстрі-ляли чекістів і розігнали міліцію. Проте втримати місто не змогли і рушили вглиб України для об'єднання з Подільською групою.

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Однак в умовах постійних боїв просування повстанців дедалі ускладнювалося. Не сприяла також і погода, яка того листопада видалася зимовою. Сильні морози мали катастрофічні наслідки для погано взутих і вдягнених вояків – майже всі обморозили ноги. Тому командування групи вирішило повертатися до Польщі. Та ситуацією скористалися червоноармійці, які оточили повстанців біля села Малі Миньки на Житомирщині.

Під Базаром

Уранці 17 листопада відбувся бій між Волин-ською групою (до тисячі бійців) і кількатисячною кіннотою Котовського, якій вдалося розділити українську колону на декілька частин і розбити її. Українські вояки билися до останнього набою. Котовці рубали нещадно – і поране-них, і беззбройних їздових. У нерівному бою загинули понад 400 повстанців, 537 потрапили в полон.

18 листопада їх перевели до містечка Базар. Котовський і Гаркавий провели допит. Тих, хто відповідав українською, наказували розстріляти. Котовський звернувся до полонених і став намовляти їх, щоб ті вступали до Червоної армії, буцімто радянська влада помилує. Він "обіцяв взяти всіх охочих, як хоробрих і завзятих бійців, до своєї кінноти". На це рядовий Степан Щербак відповів: *"Я козак 6-ї Січової Стрілецької дивізії Щербак!.. Від себе і козаків, яких я знаю, кажу вам: ми знаємо, що нас чекає, і ми не боїмося смерти, але до вас служити не підемо. Коли ж ви повбиваєте нас, то знайте, що за нас вам помстить весь український народ!"*.

Після цього ВЧК пішла "вирішувати долю" полонених вояків Волинської групи. У протоколі йшлося: "Вбито в бою понад 400 осіб і захоплено 537 осіб, у тому числі й поранені. Усього перед ЧК постало 443 особи, решта – померли до приходу комісії… ЧК постановляє: осіб, що надаються в переліку нижче, в кількості 359 осіб як злісних бандитів – розстріляти".

Перед розстрілом їх заводили в клуню та роздягали. Потім підводили до ями і строчили по них із кулеметів. Пізно ввечері 21 листопада розстріляли перших 25 старшин. Григорій Спартак згадував ті події: *"Протягом цієї ночі весь час було чутно кулеметну стрілянину – це розстрілювали наших полонених. У першу чергу були розстріляні старшини. Коли вивели на розстріл першу партію, то чути було, що співають "Ще не вмерла Україна…"*

Могилою для вояків Армії УНР стала глибока яма, яку напередодні за чекістським наказом викопали місцеві селяни. Усього під Базаром було розстріляно 361 учасника Волинської групи.

Не вбили тоді лише близько сотні колишніх солдатів Червоної армії. Їх більшовики відправили у вантажних вагонах до Києва для додаткових допитів в Особливому відділі ЧК. Там більшість із них і загинула – у камерах або від кулі.

Після Базару

Не всі учасники Другого Зимового походу загинули під Базаром.

Подільська група, не зустрівшись із Волинською, здійснила зворотній рейд землями Волині та Полісся і завершила його 6 грудня перетином радянсько-польського кордону і поверненням до Польщі.

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Щодо Волинської групи, то її 120 старшин і козаків зі штабом, у тому числі й Тютюнник, вирвалися з червоного оточення і також повернулися в Польщу.

Ще була частина бійців Армії УНР, котра залишилася в Україні для продовження партизанської боротьби.

Тут не можна не згадати Волинську повстанську армію, організовану за підтримки селян на Житомирщині. Очолив її Опанас Петрик – урядовець-інженер, учасник походу, що врятувався під Малими Миньками. Базою формування Волинської повстанської армії стало село Дідковичі за 30 кілометрів від Базару. У травні 1922 року бійці Опанаса Петрика встановили контакти із селянами села Трощі. Об'єднавшись, вони навіть планували на початок жовтня антибільшовицьке селянське повстання. Сільські загони мали захопити Житомир і далі поширювати рух в інших повітах Полісся. Проте у ніч із 4 на 5 жовтня 1922 року ВУЧК розпочала масові арешти учасників армії. За радянськими даними, з усієї Волинської повстанської армії вціліло лише 16 повстанців, у тому числі й Петрик. Він устиг дістатися радянсько-польського кордону. 505 осіб опинилися за ґратами. У березні 1923-го в Житомирі над ними відбувся суд. 111 засудили до страти. Частина померла за гратами.

Взагалі партизанський рух за відновлення УНР ще тривав до кінця 1923 року. Найгероїчнішою його сторінкою була Холодноярська республіка на Черкащині. Чекісти, інспірувавши з'їзд отаманів у Звенигородці буцімто для остаточного узгодження плану дій, заманили їх у пастку. 9 лютого 1923 року засуджені до розстрілу холодноярські ватажки підняли в Лук'янівській в'язниці Києва повстання, яке було придушене.

Також серед найвідоміших отаманів були Яків Гальчевський-Орел (Поділля), Іван Трейко (Київщина), Семен Заболотний (Поділля, Одещина), брати Вовки (Полтавщина), Ващенко (Сумщина).

В умовах голоду 1921–1923 років і зміни ставлення до більшовицького режиму завдяки поступкам нової економічної політики селянське невдоволення поступово стихало. Але деякі повстанці як Степан Блажевський, Лука Клітка, продовжували збройну боротьбу до початку 1930-х років.

"Рейд цей наочно показав населенню великого району від кордону аж по Київ, що боротьба за волю нації не припиняється і що большевицька влада в дійсності не є такою могутньою, як це могло здаватися тим, хто находиться під червоним терором, і що для цієї боротьби потрібна лише міцна організованість самого населення; дальше, що рейд був товчком, який фактично оживив громадян України до боротьби за існування".

З доповіді Юрія Отмарштейна Головному Отаманові.
Кінець 1921 року

Пам'ять про Базар

Уперше пам'ять героїв Базару вшановано у 20-ту річницю трагедії – у 1941 році в умовах німецької окупації. Рішення про це ухвалив Провід Організації українських націоналістів (мельниківці) в Києві на чолі з першим заступником

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

продемонструвати німцям, що за визвольним рухом стоять не лише емігранти, а й тисячі місцевих українців.

Спеціально для організації акції створили Комітет Базару, який Ольжич і очолив. Безпосередню підготовку поклали на Житомирський обласний провід на чолі з Олександром Яценюком. Цікаво, що на житомирських мельниківців покладалося ще одне завдання – встановити місце розстрілу учасників Другого Зимового походу за спогадами очевидців. На урочистостях мали розпочати на тому місці насипати курган, на якому згодом постане пам'ятник. До того ж часточку землі в капсулі передбачалося передати до Софійського собору чи Печерської лаври в Києві і вмурувати там у стіну для увічнення героїзму вояків Армії УНР.

Розпочалася активна рекламна кампанія в окупаційній пресі. Відповідні дописи вийшли на шпальтах часописів "Краківські вісті", "Львівські вісті", "Волинь" (Рівне), "Голос Волині" (Житомир), "Українське слово" (Київ) та інших. Зокрема, в "Голосі Волині" йшлося: *"І коли загостить до нас 21 листопад, спішім усі на свято жертви. Ми наберемо там нових сил до боротьби; у наші очі загляне наша національна гордість, що Україна має таких великих героїв, героїв Крут, Базару… У цьому дні над нашими душами кружлятиме безсмертний дух базарських лицарів…"*. "Українське слово" надрукувало статтю, яка по суті була сценарієм заходу.

8 листопада у Базарі на символічному місці розстрілу (справжнє встановити не вдалося) почали насипати могилу. Охочих долучитися виявилося "кільканадцять тисяч" – не лише мешканців Житомирщини, а й Київщини, Волині, Херсонщини (за даними книги "Два Базари 1921–1941").

Сама ж акція розпочалася 21 листопада. Після промов і молебню встановили хрести і виконали "Ще не вмерла Україна...". Того ж дня передали до столиці капсулу із землею. 3 грудня вона дісталася до церкви Андрія Первозванного (Софійський собор на той час не працював).

Урочистості також відбулися в Кам'янці-Подільському, Коростені, Радомишлі, інших містах і селах Волині.

Гітлерівці відреагували на таку активність українських націоналістів масовими арештами в Коростені, Житомирі, Радомишлі. В Києві 28 листопада розігнали мельниківську Українську Національну Раду, а в грудні почистили від "ненадійних елементів" Київську міську управу. В газетах після того німці стали вилучати всі українські патріотичні статті й історичні нариси. Спецслужби арештовували редакційних працівників – прихильників чи членів ОУН. Загалом, за різними підрахунками, до початку грудня за гратами опинилися від 200 до понад 750 осіб. Припускають, що гітлерівці навмисно дозволили відзначити трагедію під Базаром, аби виявити українських патріотів і завдати удару патріотичному рухові.

Після відступу німців комуністи знищили кургани і хрести.

Восени 1990 року житомирські організації Української республіканської партії, Спілки незалежної української молоді та Народного Руху України закликали свідоме українство вшанувати героїв Базару. Після відновлення незалежності України місце страти воїнів УНР упорядкували. Нині там

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

У 2000 році коштом Об’єднання українських вояків і Української Автокефальної Православної Церкви Великої Британії на могилі встановили меморіал (автор – скульптор Олександр Борис).

Додаток 1. Схема поділу території України на 5 повстанських груп і 22 повстанських райони

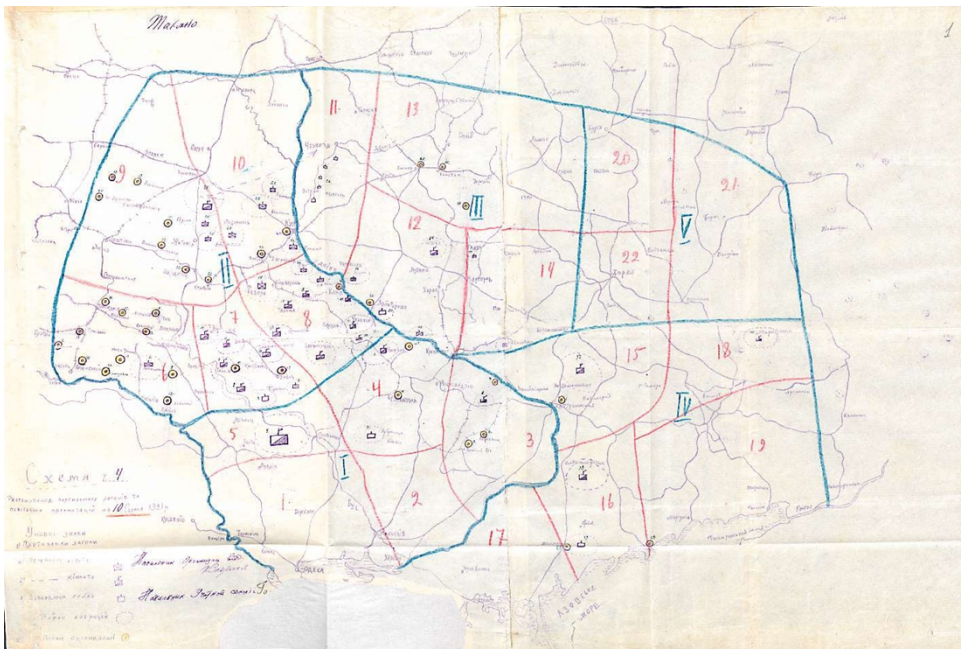

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Додаток 2. Наказ Симона Петлюри та Юрка Тютюнника до повстанських військ УНР із закликом „Передавайте з рук до рук, з хати в хату, з села в село”. 12 березня 1921 року

Передавайте з рук до рук; з хати до хати, з села в село.

ДО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.

НАКАЗ Ч. 1.

По Повстанчеським військам Української Народньої Республіки.

Чотире роки большовики обіцяють утворити рай на землі, чотире роки обманюють нарід, але не раз у раз за гарними словами таки-ж гарні думки і діла. Чотире роки большовицького раю зробили своє діло. Не потрібно зараз росказувати ні селянинові ні робітникові ні працюючому інтеліґентові, про те, чого хотять большовики, що таке комуна як большовики будують свою „Робітниче-селянську владу“...

Своїм пануванням большовики доказали, ХТО вони, чого вони хотять ЩО--роблять і до чого--готуються. Війна без кінця, мобілізації, реквізиції, „Тижні“ ріжного здирства. Навить не свідомім роскрилися очі.

Перетерпівше від знущання над собою, народ більше не вірить червоним катам, народ готується до бою. Не тільки на Україні, але у всіх кінцях бувшої Росії хвиля народнього гніву піднімається до найвищого ступіня. Наближається БУРЯ, яка змете раз на завжди червоних катів з лиця землі.

Уже чується наближення бурі, повстання проти большовиків в Кронштаті, в Петербурзі, в Москві, в Сібірі і по інших містах і краях, ясно дають знати, що підходить кінець пануванню большовиків, надходить кінець мукам народа.

Ще лютують большовики, заливаючи кровью пожежу повстання, вірні їм Китайці та каторжани, ще боронять своїх панів. Але як не могли чотире роки тому назад оборонити царя жандарми, а Гетьмана карателі, так не зможуть стримати нарід і наймити „Леніна та Троцького“.

ГОТУЙМОСЬ ЖЕ ДО ОСТАННЬОГО РІШУЧОГО БОЮ. Мусимо стати як оден до нього. Мусимо стати до бою орґанізовано, скувавши себе залізною дісціпліною. Мусимо памятати, що тому, хто не стане до боротьби проти гнобителів разом з нами, не повинно бути місця на Українській Землі. Провадиться зараз велика підготовча праця по організації майбутнього повстання.

СЕЛЯНЕ, РОБІТНИКИ, ІНТЕЛІҐЕНЦІЯ.

ВСІМ ВАМ МІСЦЕ СЕРЕД БОРЦІВ ЗА ЗАГАЛЬНУ ВОЛЮ. ІДІТЬ ДО ПРАЦІ. БЕРІТЬ НА ЗАМІТКУ ВСІХ, ХТО БОРОНИТЬ БОЛЬШОВИКІВ, БЕРІТЬ НА ЗАМІТКУ І ТИХ, ХТО НЕ ПОМАГАЄ БОРОТИСЬ, АЛЕ ЖИВЕ НА НАШІЙ ЗЕМЛІ, БО НЕ БУДЕ ІМ МІСЦЯ СЕРЕД НАС ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ.

КОЛИ ВСЯ ПІДГОТОВЧА ПРАЦЯ КІНЧИТЬСЯ, ВИДАНИЙ БУДЕ НАКАЗ ПРО ПОВСТАННЯ, ДЕ БУДЕ СКАЗАНО, ЩО КОМУ ТРЕБА РОБИТЬ, А ПОКИ ЩО, ГОТУЙТЕСЬ ДО БОЮ.

Ні одного не орґанізованого вибуху!

Чекайте наказу.

Головний Отаман Військ У. Н. Р. СИМОН ПЕТЛЮРА.

Начальник Штабу Юрко ТЮТЮННИК.

Передавайте з рук до рук; з хати до хати, з села в село. Грамотні переказуйте не грамотним.

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

Додаток 3. Схема Другого Зимового походу

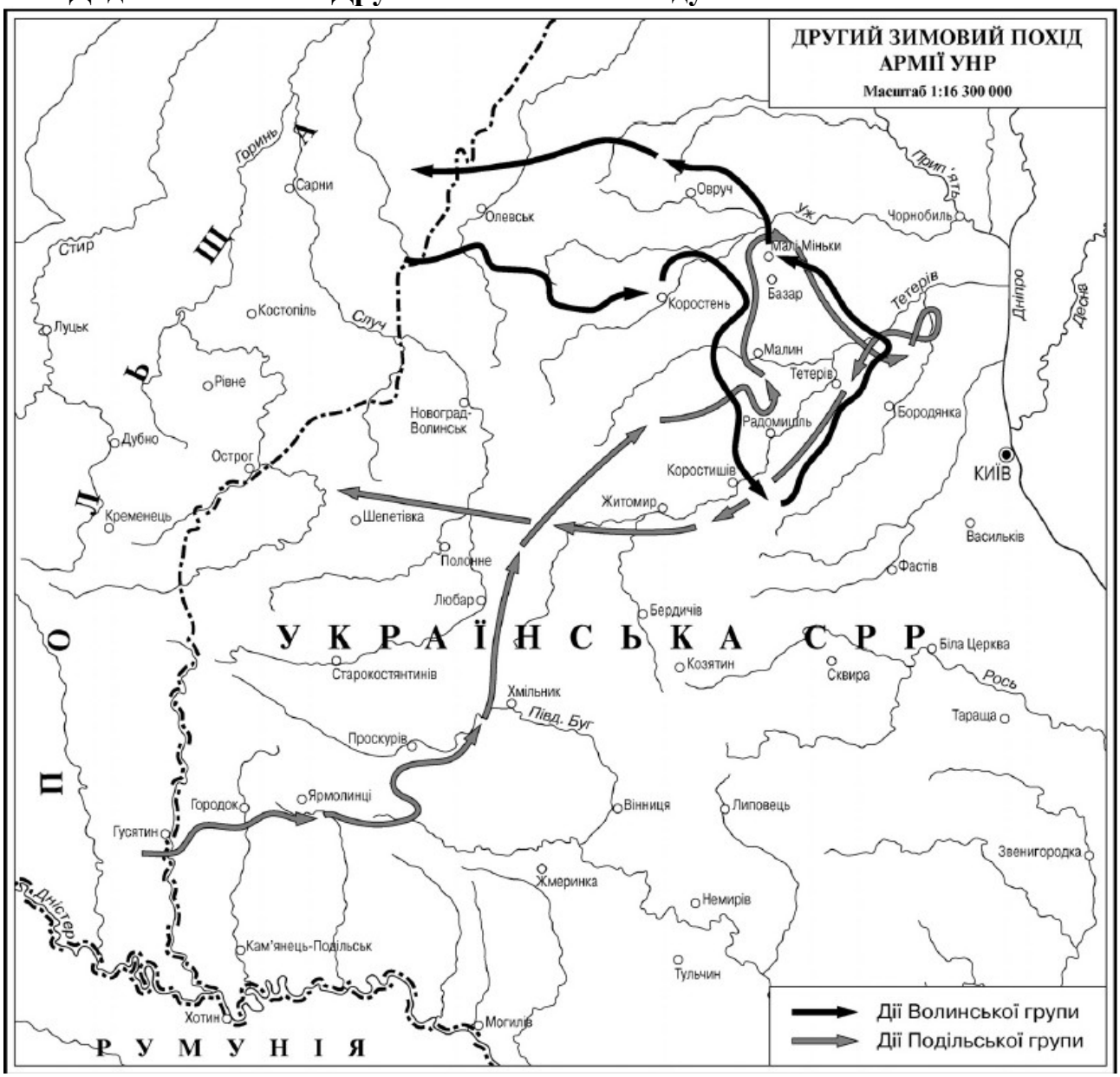

Джерело: Енциклопедія історії України

Додаток 4. Тематичні посилання

1. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України)
2. Веремійчук О. Другий Зимовий похід або Листопадовий рейд
3. Гінда Володимир. "Другий Базар"
4. "Готуймося же до останнього рішучого бою". До 100-ї річниці Другого Зимового походу. Виставка документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України
5. Другий Зимовий похід Армії УНР 1921. Енциклопедія історії України Інституту історії України НАН України
6. Коваль Р. Рейд у вічність

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021

8. Митрофаненко Юрій. Біографія під грифом “Секретно”. Ким був повстанський отаман Гулий-Гуленко
9. Митрофаненко Ю. Голгофа під Базаром. Фатальний рейд армії УНР
10. Митрофаненко Ю. Забуті перемоги. Зимовий рейд 1919–1920 як народження нової української армії
11. Овсієнко Василь. Базарська трагедія. Котовський і червоні проти петлюрівців
12. Плазова Т.І. Повстанський рух в Україні у 1920-1921 роках
13. Рогозний Г. (сотник). Спогади про Другий Зимовий похід
14. Стопчак М. Другий Зимовий похід Армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду
15. Сулима Л. Другий зимовий похід Армії УНР: рейд у вічність
16. Тарабан В.М., Голик М.М. Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки
17. Тимошик М. Продрозкладка на селян як предтеча Голодомору в Україні: на архівних матеріалах села Данина Ніжинського району
18. Тинченко Я. Нескорена Волинь
19. Файзулін Ярослав. “359 человек как злостных активных бандитов – расстрелять”
20. Файзулін Я. Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході Армії УНР
21. Файзулін Ярослав. Кривавий Базар
22. Файзулін Я. Ліквідація Цупкому. Як чекісти знищили антибільшовицьке підпілля в Україні 1921-го
23. Файзулін Я. Петлюра вірить у "краще будуче". Обіцяє, що держави Антанти допоможуть
24. Шурхало Д. Конкуренція Петлюри й Тютюнника – одна з причин поразки Другого зимового походу

Над матеріалами працювали співробітники Українського інституту національної пам'яті: Олена Охрімчук, Ганна Байкєніч
Рецензенти: Ярослав Файзулін, Юрій Митрофаненко

ДОКУМЕНТ СЕД АСКОД
Сертифікат 58E2D9E7F900307B040000009C702D00B2F97C00
Підписувач Дробович Антон Едуардович
Дійсний з 19.12.2019 0:00:00 по 19.12.2021 0:00:00
УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ
№ 3093/09.6-06-21 від 15.11.2021